

Анцишкін І.В.

Історик,

головний зберігач

Нікопольського краєзнавчого музею

м. Нікополь, Україна

[Біографія](#)

Матеріали надані в авторській редакції

В боях за Нікополь

Для людей, які сьогодні мешкають на нікопольській землі і не забувають свого минулого, події далекої зими 1944-го й досі залишаються незагоєною раною в наших серцях, приводом, щоб згадати із сумом полеглих зі славою під час визволення нашого міста.

Багато вже написано про ті події, багато істориків займалися і відновленням правди, і встановлення імен полеглих героїв. Згадаймо хоча б пошуки Ігнатенка, наукові розвідки Жуковського. І все ж завжди є ще якісь не дуже відомі широкому загалу нюанси тих вікопомних для Нікополя подій. Тож давайте ще раз зануримося в той непростий час.

По-перше, розглянемо питання, чого прагнули досягти німецькі стратеги, утримуючи Нікополь і плацдарм на лівому березі Дніпра. Цей плацдарм утворився після важких боїв

по прориву частинами 4-го Українського фронту оборони німців на річці Молочній, так званій позиції «Вотаг». Свідченням дуже важких боїв є хоча б той факт, що при захопленні Мелітополя радянські війська застосовували офіцерські штурмові загони, які використовували бронепластили (прообраз майбутніх бронезилетів). Отже, восени 1943 р. всі великі міста по Дніпру було звільнено. Усі, крім Нікополя. Причини? Німці все ж таки не полишали надії ударити з Нікопольського плацдарму у тил 4-му Українському фронту і деблокувати 17-у армію, залишену в Криму. Водночас плацдарм блокував спроби радянських військ форсувати Дніпро у напрямку Нікополя. Згадаймо, що перше село Нікопольського району - Менделеевку звільнено було 5 грудня 1943 р., а потім кровопролитні бої на Нечаєвій могилі, в яких захлинувся наступ частин 3-го Українського фронту. Для майбутнього удару на плацдарм було перекинуто дивізії новітньої штурмової гармати «Фердинанд», таку потужну силу, як 3-ю горно-єгерську дивізію «Едельвейс». Та саме головне у німецькій стратегії - це поклади марганцю.

Здавалось би, лежить собі мінерал - не золото, не алмази, а за нього ллються ріки крові. Без марганцю в ХХ ст. не можна було випустити жодної сучасної одиниці бойової техніки. Лише леговані сталі з присадками марганцю могли витримати конкуренцію в битві вогню і двигунів. Газета «Новий час», що випускалася у Берліні для окупованих німцями країн, так оцінювала економічний потенціал Нікопольщини: «Для німецького та європейського виробництва нікопольські поклади марганцю мають особливе значення. Європа зараз має поклади марганцю на своїй території і стала в цьому відношенні незалежною». Тут слід дещо пояснити. Марганець у Європі був, але не в такій кількості, яка потрібна для безперервного випуску бойової техніки. Тому основним постачальником Третього Рейху була Туреччина, але чим сутужніше ставало німцям на фронтах, тим більш мілішав струмочок поставок марганцю турками. А марганець був потрібен фюреру, як хліб, як повітря. Вже з 17 серпня 1941 р. район Нікополя весь час залишається в зоні постійної уваги керівництва рейху. Так, в огляді найважливіших донесень фюреру № 2 від 28 серпня 1941 р. була включена оцінка стану копалень Нікопольщини: «Видобуток марганцю неможливий внаслідок повного зруйнування наземних споруд і агрегатів. Відновлення можливе у відносно короткий час, якщо буде повністю доставлене обладнання. Максимальна глибина шахти складає 40 метрів». Нагадаймо, що в той час видобуток марганцевої руди відбувався лише шахтним методом, кар'єрів не було. Але для того, щоб спокійно налагодити видобуток потрібного мінералу, необхідний був спокій. Тому на початку осені на Нікопольщину було перекинуто бригаду СС «Херман», яка успішно зліквідувала перше партизанське з'єднання, головним завданням якого й було унеможливити відновлення марганцевих шахт. Заразом есесівці займалися й очищенням Нікопольського району від циган та євреїв. Лише в с. Шолоховому було розстріляно 300 осіб єврейської національності, які жили там з часу Сталіндорфського єврейського району.

Шахти було відновлено і руда ешелонами попливла до сталеплавильень Рура. Але з часом наближення фронтів до Нікополя почало нервувати верхівку рейху. Так, Гітлер на нараді у ставці «Вольфшанце» в березні 1943 р. заявив своїм генералам: «Що ж стосується нікопольського марганцю, то його значення для нас взагалі не можна виказати словами. Втрата Нікополя значила б для нас закінчення війни».

У спогадах генерала Вальтера Варлімонта є такий епізод: «27 грудня (1943 р.) у ставці Гітлера: «Прочитайте ось тут, Йодль», - сказав фюрер, простягаючи телеграму Манштейна. Не ставши чекати, поки начальник штабу оперативного керівництва зрозуміє зміст, Гітлер узяв аркуш з його рук і злобно заговорив, розгніваний думками про невдачу. «Таким чином, Нікополь і Кривий Ріг будуть втрачені!», - викрикнув він. Потім розпочалася довга розмова з безкінечними відступами, одна з тих, що завершувалися глухої ночі. Потроху у бункері зібралися Кейтель, Цейтцлер, Шмундт. Вони мовчки слухали, як блідий, з очима, що налилися кров'ю, фюрер доводив, обурювався, паплюжив командуючого групою армій «Південь», який остаточно потрапив у немилість. «Без значного посилення виправити справу неможливо», - завершив Гітлер. «На півночі у гіршому випадку додаткове навантаження отримають фіни. Але ось тут, на півдні, ми можемо втратити Крим, залізнорудний район Кривого Рогу, втратимо Нікополь. Ось що трапиться, якщо ми тут не впораємося з цією історією! Крім цього, ця втрата і в харчовому, і в господарчому відношеннях для нас значно важкіша, ніж втрата там, на півночі. Таким чином, я вирішив перекинути необхідні сили. Із заходу я не маю можливості перекидати війська у масових масштабах. Ми можемо отримати необхідні сили лише з півночі. Я вважаю, що необхідно звільнити з групи «Північ» 12 дивізій».

Як бачимо, для Гітлера Нікополь був важливішим, ніж Ленінград. Саме оце перекидання частин вермахту й стало однією з важливих складових успіху радянської операції «Кільце» з деблокади Ленінграду.

Ми вияснили, що ж змушувало німців битися біля Нікополя до останнього. Солдатам та офіцерам на нікопольському плацдармі ввели навіть додаткову платню і відпустки з фронту. Командував обороною на плацдармі генерал Шернер, який мав славу у вермахті, як «майстер оборони». Саме у 1945-му Гітлер доручить йому оборону позицій на Одері. При відступі в районі Орджонікідзе, кулеметників приковували з МГ до ферм шахтних копрів.

Ось, що згадували ветерани боїв визволення Нікополя. Хрипко М.І., 203 СД: «Під час боїв за копальні під Марганцем німецькі солдати стояли на смерть. Багато з них гинули у бою, але не відступали». Романенко І.М., 333 СД: «За кожен населений пункт приходилося вести бої». Зеленокат Г.Я., 62 ІСБ: «Опір німці чинили жорстокий. Билися, як звірі». До останнього відправлялися ешелони з рудою з нікопольського вокзалу, де були найжорстокіші бої під обстрілом радянської артилерії.

А що ж радянське командування чекало від звільнення Нікополя?

Ставка у Москві розуміла стратегічне значення нашого міста і намагалася виправити становище. Увесь грудень-січень на півночі району війська 3-го Українського фронту проводили бої місцевого значення, в яких за кожен курган гинули сотні солдат. Так, з 10 січня 3-я гвардійська армія Лелюшенка і 5-а ударна армія Цветаєва протягом 5 днів намагалися прорвати оборону ворога на плацдармі. А оборона там була непроста. Ось, що писав кореспондент «Комсомольської правди» А. Калінін: «Плацдарм, що простягнувся уздовж Дніпра був прикритий з флангів плавнями, які німці вважали непрохідними для радянських військ. Усі населені пункти, що знаходились у цьому районі, були міцно укріплені німцями. Крім цього, німецькими інженерами була зведена розгалужена мережа польових фортифікаційних укріплень. Одним з найміцніших вузлів опору німців був населений пункт Верхній Рогачик. Навколо нього були зведені буквально сотні дзотів та дрібних вузлів оборони. У п'ять колів стояли дротяні загорожі, підступи до яких перекривали мінні поля».

Саме через ці оборонні споруди і прогризли собі шлях радянські воїни. За дні наступу вони змогли просунути лише на 6 кілометрів. Це викликало гнів Сталіна, який вилив його на маршала Василевського, який був представником Ставки: «Сталін не погоджувався зі мною, робив нам закиди у невмінні організувати дії військ та управління бойовими діями. Мені не залишалося нічого іншого, як різко наполягати на своїй думці. Підвищений тон Й.В. Сталіна штовхав на такий же тон у відповідь. Сталін кинув слухавку. Толбухін, який стояв поруч і все чув, сказав: «Ну знаєш, Олександр Михайлович, я від страху ледь під лаву не заліз!».

Наступну операцію підготували значно краще, підтягнувши резерви і поповнивши частини мобілізованими «чорнорубашечниками». Мета наступу була теж не одна. Звісно,

найголовнішим було позбавити німців доступу до марганцю і залізної руди. Далі ліквідація плацдарму дозволяла спокійно зосередитися на визволенні Криму і звільнити всю течію Дніпра, як рокадну комунікацію. І була дуже цікава пропагандистська мета, яка й зіграла чорну роль в історії Нікопольщини. Справа у тому, що оборону нікопольських рубежів вела 6-а польова армія, під командуванням Холлідта. А свого часу 6-а армія Паулюса була знищена під Сталінградом. Об'єднане командування Вермахту відродила цю армію, а Йозеф Геббельс дав їй назву «Месники». До неї брали головним чином родичів загиблих і полонених під Сталінградом. Ця армія повинна була «помститися» на Дніпрі за поразку на Волзі. Москва ж навпаки бажала влаштувати «другий Сталінград» на Дніпрі. З цією метою на вістрі удару з оточення нікопольського угруповання ворога було поставлено 8-у гвардійську армію Чуйкова.

Ось такі плани й амбіції ворогуючих сторін зіткнулися під Нікополем. Слід зазначити, що початок операції був за радянськими військами. 30 січня 37-а армія Шарохіна і 6-а армія Шльоміна з протилежних боків 3-го Українського фронту почали відволікаючий наступ. Німці «купилися» на це і почали судомно перекидати танкові частини 1-ї танкової армії. Наступного дня Чуйков і 26-а армія Гречкіна нанесли головний удар в напрямі на Апостолова. Їх ціллю був Дніпро. Але несприятливі погодні умови не дали можливості розгорнути наступ. От якби погода була такою ж, як сьогодні - змерзла земля, небагато снігу (дай-то Боже, щоб озимі не померзли), сильний мороз і ясне небо, то результат був би інший. А тоді - Афанасьєв, командир 244 СД: «Ледь не щодня йшов дощ зі снігом, колесний транспорт фактично став. Запаси патронів, гранат танули». Завьялов, командир 5 ОМСБ: «Навіть поранені доставлялися на медпункти у Велику Білозерку упряжками собак, наданої ротою спецслужби і на ношах уручну на відстань 6-7 кілометрів. Боезапаси переносилися в основному на собі». Чуйков, командуючий 8-ю армією: «Надвечір 1 лютого погода почала псуватися, авіація позбавилася можливості вести активні дії. На землю впав густий, майже непроникний туман, почалася злива. Поплив ґрунт під ногами... 2 лютого. Погода ні трохи не покращала. Видимість не більше 10-15 м... Чим далі ми просувалися на південь, тим гірше і гірше ставала дорога... Всюдиходи у кілька рядів рухались по полю, кожна машина залишала за собою такий великий рівчак, що машина, яка йшла услід, пройти вже не могла, вона зразу ж сідала на картер».

Танки ледь рухались, авіація, в якій Червона Армія переважала, могла діяти лише з бетонного аеродрому у Запоріжжі. Дніпро, що так і не став, опір німців призвели до зриву графіку наступу і не дали можливості провести оточення. Так, армія Холлідта була фактично розгромлена. Її потім вже не відновлювали і по фронту кочувала оперативна група «Холлідт», яку остаточно добили у Кишеніво-Яській операції.

Так Третій Рейх позбавили місця видобутку стратегічної сировини. Так, завдяки боям на Нікопольщині, було полегшено ліквідацію блокади Ленінграду, німці не змогли перекинути резерви під Корсунь-Шевченківський, наближено звільнення Криму. Так, після ліквідації нікопольського плацдарму, була повністю звільнена Лівобережна Україна.

Німецький генерал та історик Курт Теппельскірх так оцінював битву за Нікополь: «Важкою поразкою, що за своїми масштабами не поступалася поразці 8-ї армії, ознаменувався початок лютого і на південному фланзі 1-ї танкової армії, коли виступ, що його утримували німецькі війська в районі Нікополя був підданий ударами радянських військ з півночі і півдня. Марганцеві руди Нікополя, оборона яких і була головною причиною утримання тактично невігідного виступу, і сам Нікополь, включаючи також атакований з півдня плацдарм на лівому березі Дніпра, було втрачено».

Такий результат ми з вами можемо лише вітати. Але не відбулося оточення! Не відбувся жаданий Москвою пропагандистський галас. І зараз, коли згадують події війни, на початку гучно звучать назви Ленінград і Корсунь-Шевченківський, а Нікополь знають лише військові історики. І навіть у музеї війни у Києві та музеї Збройних Сил РФ у Москві, згадка в експозиції про Нікополь-Криворізьку операцію відсутня. Сумно.

Але все одно цей день є і буде в історії нашого міста. Буде і залишиться пам'ять про тих, хто віддав своє життя за визволення Нікополя. Тож слава полеглим героям, слава Україні!

Переклад в електронний вигляд: Діденко К.В.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про історію Нікопольщини:

- [Історія Нікопольщини](#)

.

.

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)